Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 8.357
Peer Reviewed Journal
https://doi.org/10.69758/GIMRJ/2512S01V13P023

e-ISSN No. 2394-8426
Special Issue on Scientific Research Dec'25
Issue–XII(I), Volume–XIII

राजश्री छत्रपती शाहू महाराजांचे कृषी क्षेत्रातील योगदान – एक अभ्यास

डॉ.अन्सारी.एस.जी
9975524374

सारांश (Abstract)

राजश्री छत्रपती शाहू महाराज हे भारतीय समाजसुधारणेच्या इतिहासातील एक प्रख्यात व प्रगतिशील शासक होते. त्यांनी शिक्षण, समाजसुधारणा, उद्योग, तसेच कृषी क्षेत्रात व्यापक सुधारणा घडवून आणल्या. त्यांच्या धोरणांमुळे कोल्हापूर संस्थान हे महाराष्ट्रातील सर्वात प्रगत कृषी संस्थान बनले. या संशोधन पेपरचा उद्देश शाहू महाराजांनी कृषी क्षेत्रात केलेल्या प्रयत्नांचा आणि त्यांचा समाजावर झालेल्या परिणामांचा सखोल अभ्यास करणे हा आहे. संशोधनातून असे दिसून येते की, त्यांच्या कृषी धोरणांनी पुढील काळातील भारतीय कृषी सुधारणा आंदोलनांना दिशा दिली.

किल्ले शब्द (Keywords)

शाहू महाराज, कृषी सुधारणा, सिंचन, शेतकरी कल्याण, कोल्हापूर संस्थान, सामाजिक परिवर्तन.

१. प्रस्तावना (Introduction)

कोल्हापूर संस्थानाचे अधिपती राजश्री छत्रपती शाहू महाराज (१८७४–१९२२) हे समाजसुधारक, शिक्षणप्रेमी आणि लोकहितैषी शासक म्हणून ओळखले जातात. त्यांनी आपल्या राज्यकाळात सर्व समाजघटकांच्या प्रगतीसाठी प्रयत्न केले. शिक्षण, आरोग्य, उद्योग, महिला सबलीकरणाबरोबरच त्यांनी कृषी क्षेत्रालाही आर्थिक व तांत्रिक आधार दिला. भारताचे मूळ आर्थिक स्तंभ म्हणजे शेती; त्यामुळे शेतकऱ्यांचे जीवनमान उंचावणे ही त्यांची प्राथमिकता होती. त्यांच्या कृषी धोरणांनी केवळ उत्पादनवाढच नव्हे तर सामाजिक न्यायाची पायाभरणी केली.राजश्री शाहू महाराज लोकनेते लोककल्याणकारी राजे होते कारण त्यांनी सामान्य माणसाचे विशेषतः शेतकऱ्यांच्या हिताला प्राधान्य दिले शेतीचे आधुनिकीकरण ,अन्नधान्यांमध्ये वाढ, आधुनिक ज्ञान ,तंत्रज्ञान बी बियाणे याचा वापर सिंचनाची कार्यस्वरूपी सोय यासाठी बांधारे निर्मिती बरोबर राधानगरी सारख्या धरणाची निर्मिती हे सर्वच शाहू महाराजांची निर्णय भविष्याचा वेध घेणारे शेतकऱ्यांचे जीवन सुखमय करणारे होते. राजश्री शाहू महाराजांनी आधुनिक कृषी क्षेत्राला जे योगदान दिले त्याची चर्चा या शोधनिबंधामध्ये करण्यात आली आहे .

२. संशोधन उद्दिष्टे (Objectives of the Study)

१. शाहू महाराजांनी कृषी क्षेत्रात राबविलेल्या धोरणांचा अभ्यास करणे.
२. शेतकऱ्यांच्या आर्थिक उन्नतीसाठी त्यांनी घेतलेल्या उपाययोजनांचे विश्लेषण करणे.
३. शाहू महाराजांच्या कृषी सुधारणा आजच्या काळात किती सुसंगत आहेत हे समजावून घेणे.

३. संशोधन पद्धती (Research Methodology)

या संशोधनासाठी ऐतिहासिक व गुणात्मक (Qualitative) पद्धत अवलंबली गेली आहे. प्राथमिक स्रोत: कोल्हापूर संस्थानाचे शासन अभिलेख, राजकीय आदेश, पत्रव्यवहार, शाहू महाराजांचे भाषण. दुय्यम स्रोत: चरित्रग्रंथ, संशोधन लेख,

शासनप्रकाशित ग्रंथ, ऑनलाइन माहिती इत्यादी. संकलित माहितीचे विश्लेषण तुलनात्मक आणि ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून करण्यात आले आहे.

४. कृषी क्षेत्रातील शाहू महाराजांचे योगदान (Discussion / Analysis)

४.१ शेतकऱ्यांच्या हक्कांसाठी कायदे

शाहू महाराजांनी शेतकऱ्यांना जमिनीवर हक्क मिळवून देण्यासाठी महत्त्वपूर्ण सुधारणा केल्या.त्यांनी कुलक कायदा (Tenancy Act) लागू करून शेतकऱ्यांना जमीन मालकीचा अधिकार दिला. यामुळे जमीनदार व सावकारांच्या अन्यायकारक प्रथांना आळा बसला आणि शेतकरी स्वावलंबी बनले.

४.२ सिंचन व्यवस्थेचा विकास

कोल्हापूर परिसरातील शेती पर्जन्याधारित होती. शाहू महाराजांनी पाण्याच्या नियोजनासाठी 'राधानगरी धरणा'चा आराखडा तयार केला हे महाराष्ट्रातील पहिले मोठे सिंचन प्रकल्पांपैकी एक होते.कोल्हापूरच्या पश्चिमेस सह्याद्रीच्या घाटात भोगावती नदीचा जलप्रवाह अडून राधानगरी धरणांची योजना आखण्यात आली राधानगरी धरण हे त्या काळातील सर्वात मोठे धरण होते ते पूर्णत्वासनेने ही खूप मोठी बाब होती सन 1909 ते 1918 एवढा कालावधी हा धरण पूर्ण करण्यासाठी लागला होता त्या काळात 40 फुटापर्यंत धरणाचे बांधकाम करण्यात आली होती या धरण निर्मितीवर प्रचंड पैसा खर्च करावा लागला होता 14 लाख रुपये एवढा आवाढव्य खर्च त्या काळात शाहू महाराजांनी राधानगरी धरणाच्या निर्मितीवर खर्च केला. या धरणामुळे पंचगंगेच्या खोऱ्यातील सर्व शेती सुजलाम सुफलाम होणार होती सामान्य माणसाला राधानगरी धरण हे वरदान ठरणार होते कारण दरवर्षी सहाशे दशलक्ष घनफूट पाणी या धरणातून शेतीसाठी मिळणार होते . एकूणच राधानगरी धरण निर्मितीतून कोल्हापूर संस्थानात हरितक्रांती घडून येणार होती या हरितक्रांतीचे प्रणेते होते शाहू महाराज त्यांच्याच प्रयत्नातून या भागाचे नंदनवन घडवून आणलेले दिसते या धरणाच्या माध्यमातून विकासाचा मार्ग जातो हे तत्व राजश्री शाहूंनी सर्वप्रथम ओळखले व ते अंमलात आणले म्हणून शाहूंना लोकराज्य असे संबोधले जाते . तसेच लहान कालवे, पाणंद व्यवस्था आणि तलाव निर्माण करून शेती उत्पादनात वाढ घडवून आणली.

४.३ कृषी शिक्षणाचा प्रसार

राजश्री शाहूंच्या मते शेतीशास्त्रीय पद्धतीने केली व तंत्रज्ञानाचा वापर केला तर अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण होता येते, हा दृष्टिकोन समोर ठेवून शाहून नी शेतकऱ्यांना शेती संदर्भातील आधुनिक ज्ञान मिळाले पाहिजे म्हणून संस्थानात आधुनिक शेती पद्धतीचा प्रसार करण्यासाठी त्यांनी 1912 साली शेतीच्या संदर्भातील "किंग एडवर्ड एग्रीकल्चरल इन्स्टिट्यूट "कोल्हापूर मध्ये स्थापन केली, तसेच आधुनिक शेती अवजारांचे एक म्युझियमही सुरू केले. शेती अधिकाऱ्यांना आधुनिक शेती पद्धती संदर्भात प्रशिक्षण दिले व हे शेती अधिकारी शेतकऱ्यांना सुधारित अवजारे, बी बियाणे ,रासायनिक खते ,आणि आधुनिक मशागतीच्या पद्धती याचे ज्ञान व प्रशिक्षण देऊ लागले . कोल्हापूर संस्थानात महालक्ष्मी रथोत्सव, ज्योतिबा यात्रा या उत्सवामध्ये मोठ्या प्रमाणात लोक सहभागी होत . या उत्सवांमध्ये शेती प्रदर्शन भरवण्याची नवीन प्रथा शाहू महाराजांनी सुरू केली, तसेच विज्ञान प्रदर्शनी त्यावेळी भरवण्यात आले .लोकांनी विज्ञानवादी दृष्टिकोन स्वीकारा हा त्यामागे हेतू होता शेतकऱ्यांना आधुनिक शेती पद्धती शिकवण्यासाठी शाहू महाराजांनी कृषी शाळा (Agricultural Schools) सुरू केल्या. या शाळांमध्ये शेतीतील वैज्ञानिक तंत्रज्ञान, बियाणे निवड, खतांचा वापर आणि रोगनियंत्रणाचे प्रशिक्षण दिले जात असे.त्यांनी शेतकऱ्यांना "प्रयोगशील शेतकरी" बनविण्याचा प्रयत्न केला.

४.४ शेतकरी कर्जमुक्ती उपाय

त्या काळात सावकारांच्या कर्जजाळ्यात शेतकरी अडकलेले होते. शाहू महाराजांनी कृषी बँका स्थापन करून कमी व्याजदरावर कर्ज देण्याची व्यवस्था केली. यामुळे शेतकऱ्यांना आर्थिक दिलासा मिळाला आणि शेतीवर गुंतवणूक वाढली.

४.५ पशुधन व दुग्धव्यवसाय सुधारणा

शाहू महाराजांनी पशुधनाच्या सुधारणा व दुग्धव्यवसायाला प्रोत्साहन दिले. उत्तम जातींच्या गाई-म्हशींच्या पैदाशीवर भर देऊन कोल्हापूर 'दुग्ध उत्पादन केंद्र' म्हणून प्रसिद्ध झाले. त्यामुळे शेतकऱ्यांना पूरक उद्योगाचे साधन उपलब्ध झाले.

४.६ कृषी धोरणातील सामाजिक दृष्टिकोन

शाहू महाराजांनी दलित, ओबीसी व इतर दुर्बल घटकांना शेतजमिनी व सिंचनाचा लाभ मिळावा यासाठी विशेष धोरणे आखली. त्यांनी जातिनिर्मूलन व आर्थिक समानतेच्या विचारांना शेतीसह जोडले. त्यांच्या कृषी धोरणात 'सामाजिक न्याय' हा केंद्रबिंदू होता.

४.७ सार्वजनिक पाटबंधारे धोरण

शाहू महाराजांनी 1902 सली कोल्हापूर संस्थानासाठी सार्वजनिक पाटबांधारे धोरण जाहीर केले . सार्वजनिक धोरण निश्चितीची मुहूर्तमेढ रोवणारा राजा म्हणून महाराजांकडे पाहिले जाते . सार्वजनिक पाटबंधारे धोरण केवळ कागदावर व टेबलावर अडकून राहू नये यासाठी त्यांच्या अंमलबजावणीच्या कृती कार्यक्रम त्यांनी निश्चित केला . कोणतेही सार्वजनिक धोरण अंमलात येण्यासाठी स्वतंत्र प्रशासकीय यंत्रणा आवश्यक असते या गरजाची पूर्तता करण्यासाठी महाराजांनी स्वतंत्र पाटबांधा रे खाते निर्माण केली .त्यावर स्वतंत्र पाटबंधारे अधिकाऱ्यांची नेमणूक केली . कोणत्याही धोरणाची यशस्विता ही अचूक माहिती व अभ्यासावर आधारलेली असते . शाहू महाराजांनी पाटबांधारे खाते व पाटबंधारे अधिकारी यांना अचूक माहिती गोळा करण्याचे आदेश दिले . कोल्हापूर संस्थानातील प्रत्येक गावाची पाट बांधाऱ्याच्या दृष्टीने तपशीलवार पाहणी करून अचूक माहिती गोळा करण्यात आली .नव्या जुन्या विहिरी, छोटे-मोठे तलाव, लहान मोठे बांधारे या सर्वांच्या तपशीलवार नोंदी करण्यात आल्या, जुन्या विहिरी ,तलाव ,बांधारे यांच्या दुरुस्तीची कामे त्वरित सुरू करण्याचे आदेश दिले तसेच नव्या विहिरी, नवे तलाव व नवे छोटे छोटे बांधारे बांधण्याचे नियोजन करण्यात येऊन त्याची कार्यवाही सुरू झाली . एकूणच शेतीला पाणीपुरवठा करणाऱ्या विविध साधनांचा स्रोतांचा शोध घेण्यात येऊन त्यांना कृतीशीर करण्यासंबंधीचे निर्णय शाहू महाराजांनी घेतले .

४.८ दुष्काळावर मात करण्याची धोरण

शाहू महाराजांनी त्यांच्या संपूर्ण कारकिर्दीमध्ये शेती, शेतकरी ,ग्रामीण भाग या घटकांच्या हिताला महत्त्व दिले .भारत हा कृषिप्रधान देश आहे .शाहू महाराजांच्या काळात देखील बहुसंख्य जनता उदरनिर्वाहासाठी शेतीवर अवलंबून होती व शेती ही पावसावर अवलंबून होती. अनियमित पाऊस असल्याने शेतकऱ्यांना सतत दुष्काळाच्या समस्येला सामोरे जावे लागत होते. दुष्काळामध्ये शेतीच्या पाण्याच्या प्रश्नाबरोबर पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न जटिल बनत होता . शेतकरी आर्थिक दृष्ट्या कमकुवत होता तो दुष्काळाच्या काळात आणखीनच आर्थिक संकटात होता . त्याच्या . समोर जीवन जगण्याचे प्रश्न निर्माण झाले होते . दुधासाठी तो जी जनावरे पाळत होता त्यांना दुष्काळात पाणी व चारा उपलब्ध होत नव्हता त्यामुळे शेतकऱ्याला त्या जनावराची संगोपन करणे अवघड झाले होते . जनावर व कुटुंब कसे वाचवायचे हा प्रश्न शेतकऱ्यांसमोर होता या संकटावर कायमचा उपाय शोधावा म्हणून शाहू महाराजांनी प्रयत्न सुरू केले . कोल्हापूर संस्थानांमध्ये 1896 ते 1899 या काळात फार मोठा दुष्काळ पडला होता .यावर त्वरित उपाय म्हणून महाराजांनी अन्नधान्याचा पुरवठा सामान्य जनतेला आणि शेतकऱ्यांना केला . त्यामुळे सामान्य जनतेच्या जीवित्ताचे रक्षण झाले. राजवाड्यामध्ये दुष्काळाची दाहकता जाणवत नसल्याने त्या काळातील अनेक राजे सामान्य जनतेचे दुःख व वेदनेकडे लक्ष देत नव्हते .परंतु शाहू महाराज एकमेव असे राजे होते ज्यांनी पहिल्यांदा येथील सामान्य माणसाच्या हिताचा विचार केला सामान्य माणसाच्या हिताच्या दृष्टीने जलद गतीने निर्णय घेतले .या दुष्काळाच्या काळात जनावरांसाठी गवत व चाऱ्याची उपलब्धता करून दिली . यामुळे प्राण्यांचे देखील जीविताचे रक्षण झाले

५. परिणाम आणि प्रभाव (Findings and Impact)

शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती सुधारली. शेती उत्पादनात वाढ झाली व स्वावलंबन निर्माण झाले.ग्रामीण भागात शिक्षण, तंत्रज्ञान व जलसंधारण यांचा प्रसार झाला. शाहू महाराजांचे मॉडेल पुढील काळात महाराष्ट्रातील सहकार चळवळीस प्रेरणा ठरले. कृषी क्षेत्रातील नियोजन, बँकिंग व सिंचन यांची संगती आजच्या आधुनिक कृषी धोरणाशी जुळते.

६. निष्कर्ष (Conclusion)

राजश्री शाहू महाराजांचे कृषी धोरण हे समाजपरिवर्तनाचे प्रभावी साधन होते. त्यांनी शेतकऱ्यांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करून सामाजिक समानतेचा पाया घातला. त्यांच्या विचारांत "शेती ही केवळ उपजीविका नसून प्रगतीचे साधन आहे" ही भूमिका स्पष्ट दिसते. आजही कृषी क्षेत्रातील शाश्वत विकासासाठी शाहू महाराजांचे विचार मार्गदर्शक ठरतात. त्यांनी प्रत्यक्ष लोकहितवादी प्रशासनाच्या माध्यमातून ग्रामीण भारताच्या उन्नतीचे उदाहरण घडवले, म्हणूनच ते "भारतीय कृषी सुधारणा चळवळीचे आद्य प्रेरक" मानले जातात.

७. संदर्भ (References)

1. बेंद्रे, वि. स. – कोल्हापूर संस्थानाचा इतिहास, कोल्हापूर, १९८५.
2. महाराष्ट्र शासन – राजश्री शाहू महाराज ग्रंथसंग्रह, मुंबई, २००४.
3. पाटील, एस. आर. – शाहू महाराज आणि सामाजिक परिवर्तन, पुणे, २०१०.
4. Government of Maharashtra. Chhatrapati Shahu Maharaj: A Study of His Reforms, Kolhapur Archives,
2015
5. Online resources – National Archives & Government Digital Library of India.
6 राजश्री शाहू स्मारक ग्रंथ -डॉ . जयसिंगराव पवार, महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधिनी ,कोल्हापूर 2007